

De Islam en de wording van de Europese identiteit.

Een verhaal over Kadmos en Europa*

door

Jan M.F. VAN REETH

*voor de vrienden Rachid Hassoun en Abdelkader Rabati,
denkend aan duizend-en-één-nachtelijke gesprekken*

Résumé

L'Europe étant une idée plutôt qu'une région géographique précise, toute tentative de définition se heurte à des obstacles enracinés dans les profondeurs de l'histoire. Aujourd'hui nous voyons renaître la théorie qui lie la naissance de l'Europe moderne ainsi que le commencement du Moyen Âge, à l'entrée en scène de l'Islam, l'empire musulman étant tenu responsable de la division du monde méditerranéen ancien en deux parties bien distinctes. Pour réfuter cette thèse, nous invoquons l'existence de frontières culturelles séculaires, antérieures à l'Islam, qui séparent l'Occident de l'Orient, mais suivant des lignes de démarcation inverses. En outre, nous insistons sur le caractère occidental des pays du Maghreb, qui faisaient partie de l'Empire romain occidental et latin.

INLEIDING

Hoewel de Europese gedachte niet uit de actualiteit is weg te branden, toch blijkt het begrip 'Europa' bij nadere beschouwing moeilijk te definiëren. De recente principiële discussie of Turkije al dan niet deel kan uitmaken van de Europese Unie, heeft dit nogmaals geïllustreerd. Sinds de val van het IJzeren Gordijn – nu ook al weer ruim tien jaar geleden – ging bovendien de scheidingslijn tussen Oost- en West-Europa, vooral op politiek gebied, aan belang inboeten. Zo rijst immer opnieuw de vraag: hoe bepalen we precies de limieten van Europa (vooropgesteld dat er dergelijke bakens bestaan) en wat zijn de historische wortels van deze grenzen? Bijkomend kunnen we ons afvragen: bestaan er binnen deze entiteit 'Europa' ook ondergeschikte identiteiten die

* Met dank aan Daniel De Smet, Wim Devriendt en Mo Essaadi.

op zich grotere culturele eenheden vormen en de landsgrenzen overschrijden? Hoe verlopen daarvan de grenzen? Het ligt voor de hand in deze exploratie – die in het ons toegemeten bestek uiteraard in hoge mate tentatief moet blijven – op zoek te gaan naar breuklijnen in de geschiedenis, die groepen van volkeren deden ontstaan. Meteen komen we terecht in een controversieel debat, dat behalve historische, ongetwijfeld ook politieke en ideologische implicaties heeft. We zullen zien hoe het duizenden jaren oude verhaal over Kadmos en Europa een mythische voorafbeelding biedt van deze discussie die wellicht nooit zal eindigen en juist daarom de drijfveer is waaruit Europa zijn scheppende levenskracht put.

PIRENNE

In zijn laatste groot werk, het in 1937 postuum uitgegeven *Mahomet et Charlemagne*, heeft de vermaarde Gentse historicus Henri Pirenne de stelling verkondigd dat de antieke cultuur niet ten onder zou zijn gegaan als een gevolg van de Germaanse invallen zoals algemeen werd aangenomen, maar wél ten gevolge van de opmars van de islam.¹ Het nieuwe imperium aan de zuidkusten van het *mare nostrum* sneed het hart van de oude wereld van oost naar west doormidden, versperde elke toegang naar zee en verhinderde voor het westen alle contacten met de oude cultuurgebieden in het Nabije Oosten.² Aangezien het boek van Pirenne, zoals dra duidelijk zal worden, meer dan ooit actueel is, lijkt het ons van belang er opnieuw bij stil te staan, in onze reflectie over de wording van het moderne Europa.

Hoeft het gezegd dat de schildering van de laat-antieke en Merovingische cultuur door Pirenne meesterlijk is!³ Zijn betoog

1. H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Parijs-Brussel 1937 (wij citeren naar de heruitgave in de reeks 'Quadrige', Parijs 1992). In het algemeen deinsde Pirenne niet terug voor controversiële stellingen. Zo dichtte hij in zijn monumentale *Histoire de la Belgique* de Belgische staat de ziel van een natie toe, door aan te tonen dat België geen creatie van de negentiende-eeuwse romantiek, maar al embryonaal in de middeleeuwen bestond. Pirennes zoon Jacques was eveneens historicus en Egyptoloog; hij bezorgde mee de uitgave van het laatste werk van zijn vader. Hij speelde ook een politieke rol en werd secretaris van Leopold III (zie zijn publicaties in *Le Flambeau*, o.m. 1936: "Le régime parlementaire doit être réformé"; voorts ook over de koningskwestie en in 1975 zijn *Mémoires et notes politiques*). In het voetspoor van zijn vader schreef hij o.m. (samen met J. Stiennon): *Histoire de l'Europe: la formation de la civilisation occidentale et son expansion*, Brussel 1960.

2. Pirenne, *Mahomet*, pp. 120-128: "La fermeture de la Méditerranée occidentale".

3. Cf. A. Coville, Les commencements du moyen âge, d'après Henri Pirenne, *Journal des savants* 1938, herdrukt in: P.E. Hübing, *Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter* (Wege der Forschung 202), Darmstadt 1968, pp. 23-27.

munt uit door grote helderheid en de lectuur blijft nog steeds een puur genot. De wijze waarop de auteur de Karolingische wereld voor de ogen van de lezer laat ontluiken is moeilijk te overtreffen.

Toch duurde het niet lang of het boek ontketende een hele polemiek.⁴ Zo wees men erop dat de continuïteit tussen de Merovingers en het laat-antieke Gallië op cultureel en economisch vlak minder groot was dan Pirenne laat uitschijnen.⁵ Integendeel luiden de Merovingers in velerlei opzichten de Karolingische tijd in.⁶ De terugval van de handel tijdens de zevende eeuw weerspiegelt een gestage recessie die reeds lang was ingezet;⁷ niettemin bleven producten uit de islamwereld het westen bereiken,⁸ zoals papyrus, die in gebruik bleef in de pauselijke kanselarij.⁹ Weliswaar werd de goudmunt in het westen geleidelijk door zilver vervangen,¹⁰ maar dit was minder een gevolg van de ineenstorting van de geldeconomie, zoals Pirenne geloofde, wel integendeel: alles wijst erop dat het goud door de handel naar het oosten werd gedraineerd.¹¹ De Arabieren hadden blijkbaar nooit de bedoeling de zee te sluiten en de handel met Europa te fnuiken.¹² Ook al

4. Een eerste overzicht daarvan bood A.F. Havighurst, *The Pirenne thesis. Analysis, criticism and revision*, Boston 1958.

5. P. Lambrechts, Les thèses de Henri Pirenne sur la fin du monde antique et les débuts du moyen âge, *Byzantion* 14, 1939 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 34-48; L. Genicot, *Les lignes de faite du Moyen Âge*, Doornik 1975⁷, p. 33.

6. R. Buchner, Der Beginn des Mittelalters in westlicher Sicht, *Deutsches Archiv* 3, 1939 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 60-64; L. Genicot, Aux origines de la civilisation occidentale. Nord et sud de la Gaule, *Miscellanea historica in honorem L. van der Essen* 1, 1947 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 110, 118-119.

7. R.S. Lopez, Mohammed and Charlemagne: a revision, *Speculum* 18, 1943 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 67-68; Genicot, *Lignes de faite*, p. 40.

8. E. Sabbe, L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge, *Revue belge de philologie et d'histoire* 14, 1935, pp. 811-848, 1261-1288; F.L. Ganshof, Note sur les ports de Provence du VIIIe au Xe siècle, *Revue historique* 183, 1938, pp. 28-37.

9. Lopez, Mohammed and Charlemagne, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 84-85; M. Lombard, Mahomet et Charlemagne: le problème économique, *Annales* 3, 1948 = Hübinger, *Bedeutung*, p. 168; D.C. Dennett, Pirenne and Muhammad, *Speculum* 23, 1948 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 134-135. Pirenne, *Mahomet*, p. 125, gaf dit zelf enigermate toe: "L'usage du papyrus s'est conservé quelque peu en Italie."

10. Lopez, Mohammed and Charlemagne, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 89-90.

11. Dennett, Pirenne and Muhammad, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 156; A. Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis on the consequences of the Islamic expansion, *Classica et Mediaevalia* 12, 1951 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 206-209; R. Doehaerd, *Le Haut Moyen Âge occidental*, Parijs 1971, pp. 309-319.

12. Dennett, Pirenne and Muhammad, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 132-133; Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 193; W. Hoenerbach, *Araber und Mittelmeer*, Kiel 1967. Volgens S. Bolin, Mohammed, Charlemagne and Ruric, in: *ibid.*, pp. 246-247, werd de Karolingische renaissance zelfs mede op gang gebracht door de toevloed van zilver vanuit de islamwereld: "in this sense one may reiterate Pirenne's paradox, without Mohammed, no Charlemagne, but in disagreement, not in accord, with his views".

bereiken de meeste van deze kritieken die wij hebben gelezen maar zelden de hoogte van hun object en verwijlen zij hoofdzakelijk bij een reeks detailkwesties, toch leek het er aanvankelijk op dat Pirennes theorie het lot zou ondergaan van het merendeel der boeken en bedolven zou worden onder een regen weerleggingen en nieuwe publicaties.

NIEUWE ONTWIKKELINGEN: DE ISLAM ALS TEGENPOOL

Nochtans lijkt de stelling van Pirenne de jongste twee decennia aan een ware revival bezig, vaak zonder expliciete verwijzing: het lijkt wel of zijn ideeën intussen gemeengoed zijn geworden en onbewust deel uitmaken van de houding die Europa en het Westen tegenover de islamwereld ontwikkelen. In zijn overigens prachtig boek *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, ontwierp Fernand Braudel een spectrum van drie werelden: ten eerste een Latijnse, Romeinse, westerse wereld die van de tweede, Griekse wordt afgesneden door Italië als een "axe médian de la mer",¹³ maar ten derde onderscheidt hij, van in den beginne, een oosterse factor die hij "l'autre Méditerranée" noemt – "celle qui s'articule au long des rivages sahariens de la Mer Intérieure, du Proche-Orient aux Colonnes d'Hercule" en die hij al terugvindt in de rijken van de Assyriërs, van de Perzen, maar ook van de Carthagers, dé rivaal op leven en dood van het ontluikende Rome.¹⁴ Eeuwen later zal de oprukkende islam hiervan niet meer dan de logische voortzetting zijn.¹⁵ Meteen merkt men hoe de voorstelling bij Braudel genuanceerder is geworden dan bij Pirenne. Hij heeft meer aandacht voor de geografisch-historische constanten en zijn voorstelling is ook minder dual.¹⁶

In een geheel omgekeerde richting betoogde Rémi Brague dat het Latijnse, Romeinse West-Europa de enige ware erfgenaam is van de joods-christelijke en Griekse traditie (méér dan de Grieken

13. F. Braudel, *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, Parijs 1985, p. 17.

14. Braudel, *Méditerranée*, pp. 120-121.

15. F.-J. Himly, Y a-t-il emprise musulmane sur l'économie des états européens du VIIIe au Xe siècle? *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 5, 1955 = Hübing, *Bedeutung*, p. 279, reageerde terecht tegen deze voorstelling van de islamwereld "dont la religion unique paraît effacer complètement les antagonismes politiques et économiques", waarbij abstractie wordt gemaakt van elke geografische verscheidenheid en historische evolutie.

16. Een analoog standpunt verdedigt ook de islamoloog G.E. von Grunebaum, *Der Islam im Mittelalter*, Zürich 1963, p. 49 + n. 4 (p. 455).

zélf!).¹⁷ We herkennen hier een Europese zelfgenoegzaamheid, die aan anderen het recht ontzegt zich eveneens te beroepen op het patrimonium van de antieke, klassieke cultuur:¹⁸ waarom zou een Egyptenaar zich niet even goed als wij mogen beschouwen als een erfgenaam van de antieke cultuur, als men weet dat één van de grootste steden van het hellenisme – Alexandrië – gelegen was en is aan de monding van de Nijl?

Recent heeft ook kardinaal J. Ratzinger, befaamd theoloog en Prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, zich in deze discussie gemengd, vanuit een zekere verontrusting over de toekomst van Europa. Het is een gevoel van angst dat dezer dagen vele geesten bevangt. Voor de 'Bayerische Vertretung' in Berlijn hield de kardinaal een fel opgemerkte redevoering onder de titel 'Europakultur: Europas Kultur und ihre Krise'.¹⁹

Kardinaal Ratzinger gaat uit van de gedachte dat Europa niet zozeer een geografisch begrip is als wel een *idee*, dat geleidelijk aan doorheen de geschiedenis tot stand kwam en zodoende allereerst een culturele lading dekt. Aanvankelijk viel Europa samen met de landen van het Romeinse Rijk. Pas toen de oprukkende islamlegers een einde stelden aan de Romeinse aanwezigheid langs de zuidzijde van de Middellandse Zee, ontstonden er drie continenten: Azië, Afrika en Europa. Het culturele zwaartepunt verschoof nu naar het noorden, zowel in het westen naar de Germaanse wereld, als in het oosten, waar de Slavische volkeren gekerstend werden.²⁰

17. R. Brague, *Europe, la voie romaine*, Parijs, 1992, p. 158. We vragen ons sterk af of kardinaal Ratzinger dit werk zou hebben gelezen: de opvatting die hij in zijn referaat (zie nota 19) vertolkt over Europa als historisch gegroeide gedachte en niet als geografische ruimte, herinnert in hoge mate aan Brague.

18. Zie bijvoorbeeld Lopez, Mohammed and Charlemagne, in: Hübinge, *Bedeutung*, p. 66: "wherever the Arabs stepped on Romanic soil (...), they eradicated the classic roots forever"! Vgl. daarentegen Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 13, 434.

19. Gepubliceerd in *Die Zeit* 50, 2000 (deze publicatie was ons in gedrukte vorm onbereikbaar; we citeren daarom naar de internet-site). De voordracht heeft - ook bij ons - in de pers nogal wat weerklank gekregen.

20. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 49; Genicot, *Aux origines de la civilisation occidentale* = Hübinge, *Bedeutung*, p.106; Id., *Lignes de faite*, p. 35. Veel later verscheen in Europa een nieuwe breuk, toen tijdens de reformatie een groot deel van de Germaanse landen zich van Rome heeft losgescheurd. Ook deze nieuwe scheidingslijn is cultureel: vanaf nu bestaat Europa uit een Latijns-katholieke en een Germaans-protestantse helft. Volgens R. Laqueur, *Das deutsche Reich von 1871 in weltgeschichtlicher Beleuchtung*, Tübingen 1932, heeft deze cesuur echter wortels in de oudheid en is de Germaanse wereld haar aard bewust geworden in confrontatie met Rome (een analoge bemerking maakt ook E. Gautier, *Les siècles obscurs du Maghreb (L'islamisation de l'Afrique du Nord)*, Parijs 1927, p. 130!). Zo kwam Arminius pas in opstand toen Varus volgens Romeinse principes recht ging spreken, waarmee hij inging tegen het oude Germaanse stamgevoel (Sippenrecht). Het hiërarchische, piramidale

DE OOST-WEST TEGENSTELLING

Het komt ons voor dat zowel de meeste critici van Pirenne als degenen die zijn ideeën terug tot leven brengen, voorbijgaan aan de kern van het probleem. Daarop wees ons de titel van de recensie van Buchner – ‘Der Beginn des Mittelalters in westlicher Sicht’:²¹ Pirenne beschouwt het ontstaan van de middeleeuwse Europese cultuur vanuit een louter westers standpunt en al wat hij vertelt over de islamitische geschiedenis heeft hij uit tweede hand. Het relaas van de Arabische expansie is grotendeels afgeschreven uit de werken van Vasiliev en Juliens *Histoire de l’Afrique du Nord*.²² Opvallend is ook de wijze waarop Pirenne de Byzantijnse wereld afschildert, die maar belang lijkt te hebben voor zover hij een rol speelde voor Venetië en voor het pausdom.²³ Maar hoe zou de Byzantijnse keizer een ‘Orientpolitik’ hebben kunnen voeren: hij stond immers zelf middenin de oosterse wereld! Voor de Byzantijnen was de oprukkende islam nog veel bedreigender dan voor het westen; hoe komt het dan dat de nieuwe geopolitieke situatie daar niet heeft geleid tot een recessie zoals degene die Pirenne in het westen onderkent? En anderzijds: is het conflict met de islam, verzinnebeeld in de slag van Poitiers, waar de troepen van Karel Martel in 732 een legendarisch geworden – en overroepen²⁴ – overwinning behaalden (alsook vele eeuwen later de opkomst van het protestantisme) werkelijk zo determinerend geweest voor het ontstaan van de Europese identiteit? Was de culturele (her)verkaveling van Europa wel een gevolg van de opkomst van nieuwe godsdienstige bewegingen? Of hebben zij zich niet veeleer verspreid volgens de krijtlijnen van cultuursferen die

geordende Romeinse systeem was de Germanen volkomen vreemd. De Romeinse staatsidee ontvoogdt iedere burger van zijn banden met de stam en maakt van hem een vrij individu dat alleen tegenover de gehele gemeenschap verantwoordelijk is. Heel de middeleeuwen door bleef deze tegenstelling latent aanwezig (denken we maar aan de Salische Wet, inzonderheid met betrekking tot de erfopvolging). Dit bepaalt de tweede grote scheidingslijn die doorheen Europa loopt (die naar overal werd geëxporteerd doordat de westerse landen de ganse wereld gingen koloniseren). Is het uit deze tweeslachtigheid dat het gevoel van onvrede, ‘eine seltsame Unlust an der Zukunft’ is voortgekomen, alsook het secularisatieproces, waardoor de cultuur zich heeft afgewend van haar godsdienstige en morele grondslagen, zoals kardinaal Ratzinger suggereert?

21. Voor de referentie, zie nota 6. De bijdrage van Buchner draagt nogal het stempel van de toenmalige nationalistische tijdsgeest.

22. Soms is de voorstelling bepaald simplistisch, zoals Pirenne, *Mahomet*, p. 110: “aucune fusion ne peut se faire entre les populations conquises et les Musulmans.”

23. Pirenne, *Mahomet*, pp. 128-136: “Venise et Byzance”.

24. Zoals ook Pirenne, *Mahomet*, p. 114 n. 2, geheel terecht opmerkt: “Cette bataille n’a pas l’importance qu’on lui attribue. (...) Elle marque la fin d’un raid, mais n’arrête rien en réalité.”

van tevoren bestonden?²⁵ Wanneer luidens kardinaal Ratzinger de huidige multiculturaliteit ons "tot onszelf terugroept", moet men dan ook geen oog hebben voor de grote continuïteit van de islamitische, Arabische cultuur met haar antieke, Griekse en Romeinse grondslagen en voor haar gevoel voor traditie?²⁶ Dan is de breuk met de oudheid niet het werk van de islam, maar is zij binnen het westen zelf ontstaan.

Bovendien is de cesuur tussen oost en west, zoals Braudel het fijn heeft gevoeld, veel ouder dan het einde van de oudheid. Zij verloopt ook niet van west naar oost, overlans door de Middellandse Zee, maar veeleer van noord naar zuid. Reeds in de loop van de vierde eeuw hadden de keizers herhaaldelijk besloten een medekeizer voor het oosten aan te stellen en na de dood van Theodosius de Grote in 395 wordt het Romeinse Rijk definitief in tweeën gespleten.²⁷ De culturele scheidingslijn die daarbij werd gevolgd was echter al veel ouder. Van zolang het Romeinse Rijk bestond, was in heel het oosten de Griekse cultuur overheersend geweest, niet alleen in het onderwijs en in de literatuur, maar zelfs in de administratie. In het oosten was het Romeinse Rijk werkelijk een Grieks rijk.²⁸

Pirenne wijdt vele bladzijden aan de Syrische handelaars in de Gallo-Romeinse wereld: zij voerden er wijn in, kostbare stoffen zoals zijde, specerijen en papyrus.²⁹ Welnu, de activiteiten van deze Syriërs moeten worden geplaatst in eenzelfde breder kader.³⁰ De laat-antieke cultuur wordt voor een aanzienlijk deel door hen gedragen en de verspreiding van het christendom is slechts één van de vele uitingen van die oriëntalisering.³¹ Datzelfde geldt

25. Volgens Gautier, *Maghreb*, pp. 105-106 heeft de islam zich kunnen meester maken van deze gebieden (Noord-Afrika en Spanje, alsook de west-mediterrane eilanden), die onder de controle en invloed van de Carthagers hadden gestaan: "Carthage a rejoint l'Islam, germe indélébile d'orientalisme, prêt à fleurer" (p. 120). Deze stelling behoeft echter wel enige nuancering, cf. H. Terrasse, *Histoire du Maroc* 1, Casablanca 1949, p. 45; A. Laroui, *L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Parijs 1970, pp. 54, 61, 94-95.

26. Zie D. de Smet & J. van Reeth, *De islam is modern*, Davidsfonds, Leuven 2001: 'Een onverbroken wereldbeeld'.

27. V. von Ehrenberg, *Ost und West. Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike*, Praag 1935; Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 218; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaft XII.1.2), München 1963³, p. 45.

28. Het Latijn beperkte er zich hoofdzakelijk tot de militaire bevelvoering en het recht.

29. Pirenne, *Mahomet*, pp. 53-66.

30. Lambrechts, *Thèses de Pirenne*, pp. 39-40, 45-50.

31. We hebben dit alles uitvoerig aangetoond in ons artikel Hellenisering en hersyrisering van Syrië in de Romeinse tijd, in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 52, 1999, pp. 247-276. Reeds aan het einde van de tweede eeuw was in Rome een dynastie aan de macht gekomen met Syrische en

trouwens ook voor Noord-Afrika: al veel eeuwen vóór de islam er zijn intrede deed, had de Fenicische, Punische kolonisatie er een diepgaande invloed uitgeoefend en droeg er bij tot de Berberse cultuur,³² ook al wordt de overwegende rol van Carthago in dit beschavingsproces van Noord-Afrika in recente (vooral Marokkaanse) publicaties sterk gerelativeerd.³³ Nochtans zou men net zo goed de stelling kunnen verdedigen dat de middeleeuwen zijn ontstaan doordat West-Europa afgescheiden geraakte van de cultuur van Syrië, Egypte en Klein-Azië. Maar ook dit proces verliep geleidelijk: zoals Pirenne zelf aangeeft, blijft de kerk van Romestad Grieks tot diep in de middeleeuwen: de liturgie was er eeuwenlang Grieks en de meerderheid van de pausen waren tot in de achtste eeuw Grieken en Syriërs!³⁴

De 'seltsame Unlust', die volgens Ratzinger soms zelfs in 'einen pathologischen Selbsthass des Abendlandes' ontardt, openbaart echter tevens iets wezenlijks voor de westerse cultuur: Europa beschouwt zich immers als de erfgenaam van een traditie die buiten haarzelf ligt.³⁵ De joods-christelijke openbaring speelde zich geheel buiten Europa af, in 'het Heilig Land' – een land waarheen men eeuwenlang pelgrimeerde vanuit een soort nostalgisch verlangen. Maar ook van de culturele bronnen uit de oudheid voelen wij ons gescheiden door een barbaars spektakel: de 'entr'acte' van de middeleeuwen die de humanisten zo spoedig mogelijk hoopten te vergeten. Het westers denken stoelt op de herontdekking van een geïdealiseerd verleden. Het is een eeuwige zoektocht naar een verloren paradijs. Juist die gespletenheid zou vanaf de renaissance een nooit geziene dynamiek op gang brengen, die de motor werd van onderzoek, ontdekking en vernieuwing. Paradoxaal is wel dat de moderne technologie een vlucht heeft genomen die haar mijlenver verwijderd van de onvolprezen antieke 'artes'. En toch bleef doorheen de geschiedenis een ge-

Arabische wortels: de Severi. Hiermee werd de evolutie bekroond waardoor het Romeinse Rijk hoe langer hoe minder Romeins werd. Talrijk zijn de laat-antieke auteurs, geleerden, filosofen en theologen die uit Syrië en Egypte afkomstig zijn.

32. Gautier, *Maghreb*, pp. 101, 120, 130; G. & C. Charles-Picard, *La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal*, Parijs 1958, p. 252; J. Carcopino, *Le Maroc antique*, Parijs 1943, p. 26.

33. Laroui, *Maghreb*, pp. 24, 42-44, 47, 58.

34. Pirenne, *Mahomet*, pp. 159-161.

35. Brague, *Europe*, pp. 142-144, 156-158, vgl. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 432-433: "Der Osten erwies sich als der gewissenhaftere Erbe, bis sich der Westen, vom Osten her angespornt und unterstützt, reumütig seinen Ursprüngen wieder zuwandte."

voel van 'secondarité culturelle' overheersen, dat men in succesieve renaissances trachtte te overbruggen.³⁶

Is volgens Brague deze 'secondarité culturelle' een levensgevoel dat in de islamitische wereld nooit als dusdanig heeft bestaan, dan troffen we nochtans geheel analoge beschouwingen aan bij een bekend Marokkaans historicus: "Les Maghrébins modernes (...) héritant du mythe du Maghreb éternellement disputé entre l'Orient et l'Occident..."³⁷ Een nog steeds niet opgeloste kwestie betreft bovendien de origine van de Berbers, al zijn er steeds meer aanwijzingen om hen met Oost-Afrika, Ethiopië of Oud-Zuid-Arabië te verbinden.³⁸ De invloeden die de Punische en later de islamitische cultuur op de Maghreb deden gelden, zouden dan als een terugkeer naar de bronnen kunnen gelden. Ook voor Maghrebijnen bestaat er dus een gevoel van 'secondarité' ten opzichte van de klassieke, Arabische wereld. Vooral in de islamitische mystiek (en in de allereerste plaats in de *išrāq*-literatuur) komt dit tot uiting: daar bekleedt de spirituele tocht naar het Oosten een centrale plaats. Het leven van de Andalusische filosoof en theoloog Ibn 'Arabī (1165-1240) is één grote daadwerkelijke queeste naar dat oosten, tot de onovertroffen mysticus uiteindelijk rust zou vinden in Ṣaliḥīya nabij Damascus.³⁹

Aan de 'secondarité culturelle' beantwoordt een grondhouding die Rémi Brague als typisch Romeins beschouwt: ook de Romeinen waren bereid elementen uit de omringende culturen – en dan vooral uit de Griekse – over te nemen. Toch leidt dit niet tot assimilatie; men blijft zich de overname ook later steeds bewust, doordat zij langs een proces van *inclusie* verloopt.⁴⁰ De Europese creativiteit spruit voort uit het feit dat haar bronnen buiten haarzelf gelegen zijn, zodat er steeds een *existentieel* moment in het spel is: de westerse cultuur *staat uit* naar de ander in een onafge-

36. Deze typisch westerse antithese heeft implicaties die noch Ratzinger noch Brague vermelden: het Westen balanceert voortdurend tussen zijn antieke en Semitische antecedenten, zoals het fenomeen van het anti-semitisme illustreert.

37. Laroui, *Maghreb*, p. 58. Alleen al deze zin moet ook ons voor overhaaste conclusies waarschuwen.

38. Laroui, *Maghreb*, pp. 23-24, 32, 58.

39. H. Corbin, *L'imagination créatrice dans le soufisme d'Ibn 'Arabī*, Parijs 1958, pp. 43-47 ("Le Pèlerin de l'Orient"); A. Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, München 1992², pp. 371-373. Volgens Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 78, bestaat het wezenlijke onderscheid tussen oost en west hierin, dat de westerling er steeds op uit was, "seine Hoffnungen (...) in den Osten zu verlegen", terwijl voor de oosterling geldt: "zu keiner Zeit wurde ihm der Westen zur Bühne mythischer Wunder." Dat er echter binnen de islamwereld eveneens een geheel analoge drang naar het Oosten heeft bestaan, is een gedachte die bij Von Grunebaum niet schijnt op te komen.

40. Brague, *Europe*, p. 138.

broken streven en met een gevoel van permanente afhankelijkheid en onvoldaanheid, in een eeuwige zoektocht naar haar geïdealiseerde 'klassieke' wortels.⁴¹ Zo kon Europa zich een ideële continuïteit toedichten met de antieke Romeinse wereld. De grootheid van de westerse cultuur steekt in haar zin voor *alteriteit*: aangezien de broncultuur buiten haarzelf ligt, verschijnt de Europese cultuur voortdurend als 'immigrée à elle-même': vandaar de neiging die ook de antieke Romeinen al vertoonden, die afhankelijkheid zélf te koesteren en het indirect verworven erfgoed te schatten boven zijn oorsprong "comme si l'Européen était le seul héritier du Grec; comme si, surtout, l'héritage avait paisiblement glissé de l'un à l'autre, sans rupture".⁴² De Europese, Romeinse cultuur meet zich daarbij de rol aan van een soort universeel moderator, die van alles de waarde beoordeelt, zoals Vergilius het al zo prachtig verwoordde:

tu regere imperio populos, Romane, memento —
 hae tibi erunt artes — pacique imponere morem,
 parcere subiectis et debellare superbos.⁴³

'EUROPA': HEIMWEE NAAR HET MORGENLAND

Merkwaardig is evenwel dat deze typisch westerse 'secondariteit culturelle' ook vertaald wordt in de term *Europa* zelf! Immers, ons continent ontleent haar naam aan een mythisch personage uit de nevelen der geschiedenis: Europa, die de dochter zou zijn geweest van Phoinix, de held die zijn naam aan Fenicië gaf.

Vele geleerden hebben zich in bochten gewrongen om aan te tonen dat dit verhaal niet van oosterse origine zou zijn⁴⁴ en som-

41. Het is kenmerkend voor Brague, maar zeker ook voor Ratzinger, dat zij deze Romeinse ingesteldheid als een superieure denkvorm naar voren hebben geschoven.

42. Brague, *Europe*, p. 158. Deze uitspraak herinnert ons echter niet alleen aan het boek van Chr. Yannaras, *Philosophie sans rupture*, Genève 1986, maar ook aan Brague, *Europe*, p. 115 ("une histoire continue") en aan de problematiek van de hedendaagse islam, zoals deze wordt gekarakteriseerd door M. Talbi, *Plaidoyer pour un islam moderne*, Tunis-Parijs 1998, pp. 186-187, cf. De Smet & Van Reeth, *Islam*, p. 107 + n. 33.

43. 'Gij, Romein, gedenk dat gij de volkeren onder uw bewind moet regeren. Dát is uw talent: aan de vrede uw beschikking opleggen, te sparen wie zich aan u onderwerpt en de onwilligen te verslaan', Vergilius, *Aeneis* VI, 851-853. Over dit alles is nog steeds lezenswaard het boek van Theodor Haecker dat enigermate in de vergetelheid is geraakt, *Vergil. Vater des Abendlandes* (Fischer Bücherei 213), Hamburg 1958.

44. Hier vervaagt al vlug de grens tussen ideologie en wetenschap en de schaarste aan historische gegevens laat de verzonnen theorieën gedijen. G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée. Essai d'interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires* (Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes - Institut historique belge de Rome 17),

migen uit een onzalige periode van onze twintigste-eeuwse geschiedenis verkondigden zelfs dat de beschaving in Fenicië gebracht werd door 'Egeïsche' inwijkelingen van Indogermaanse, Arische origine! Maar wie zal nog ontkennen dat de Grieken hun alfabet van de Feniciërs hebben overgenomen? De mythe van Europa is niets anders dan een allegorische weerspiegeling van deze prille culturele afhankelijkheid. Zij vertelt hoe Zeus verliefd werd op Europa, waarbij hij de gedaante van een stier aannam om haar te schaken, zodat hij bij haar een nageslacht kon verwekken op het eiland Kreta; vervolgens ging Europa's broer, Kadmos, naar haar op zoek en verzeilde in Griekenland, waar hij de stichter van Thebe werd.

De oosterse origine van dit verhaal blijkt uit het feit dat *Kadmos* en *Europa* geen Griekse namen zijn, doch Semitische. *Qadm* beduidt wat *aan de voorzijde* ligt, d.w.z. (omdat de Semieten het oosten bovenaan op de windroos situeerden) het *oosten*, maar ook datgene wat *voorbij* is. *Europa* is dan weer afgeleid van de woordstam 'rb die betrekking heeft op het ondergaan van de zon.⁴⁵ *Europa* is dus het 'avondland'. De queeste van Kadmos naar Europa verzinnebeeldt blijkbaar de bevruchting van de Griekse cultuur door de Levant, zodat Kadmos, de 'voorafgaande', als de verpersoonlijking kan gelden van "l'Orient éternellement en quête de sa sœur".⁴⁶ Blijkbaar ligt de Europese cultuur van bij het allereerste begin in een spanningsveld van oost en west, van initiator en ontvanger.

In dat geval moeten we een op het eerste gezicht wat vreemde gevolgtrekking maken, die ons echter zal voeren tot onze stelling. Van dezelfde West-Semitische stam 'rb – de 'ayyin verbergt een *gayyin* die opduikt in het Arabisch – is de naam afgeleid die in het Arabisch eveneens het land aanduidt van de ondergaande zon, de *Magrib*: het (noord-)westen van Afrika namelijk, het huidige Tunesië, Algerije en Marokko ("Marokko" heet trouwens *Magrib* in het Arabisch).⁴⁷

Brussel-Rome 1979, pp. 5-26, heeft deze mythevorming rond Europa en de ermee samenhangende etymologieën op bijzonder heldere wijze geanalyseerd.

45. Bunnens, *Expansion phénicienne*, p. 25, cf. E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Londen 1863-1893, 1, pp. 2242-2244.

46. Bunnens, *Expansion phénicienne*, p. 25; M.C. Astour, *Hellenosemitica*, Leiden 1967², pp. 128-161.

47. Cf. de prachtige typering bij Laroui, *Maghreb*, p. 62: "Si Maure veut dire Occidental, le sens est socio-politique, car le centre du monde est en Méditerranée, et l'Océan Atlantique est le mur au-delà duquel il n'y a rien; le Maure, c'est l'irréductible, l'homme des ténèbres".

Vandaar onze vraag: behoren deze landen van de Maghreb wel tot de "oriënt", zoals Braudel en zovelen met hem bijna als vanzelfsprekend aannemen? Is de islamwereld, die als één mastodont reikt van Marokko tot Indië, inderdaad een "Contre-Occident" en een "Contre-Méditerranée"?⁴⁸ Weliswaar moeten *westen* en *oosten* in dit geval niet als geografische begrippen, doch eerder overdachtelijk, als abstracte, culturele entiteiten worden opgevat, maar ook dan is de stelling betwistbaar. Terecht breekt Braudel een lans voor de geografische continuïteit van de culturen doorheen de geschiedenis: "les civilisations (...) tandis que tourne le film de l'histoire, (...) restent sur place, imperturbables. (...) La Romanité ne commence pas avec le Christ. L'Islam ne commence pas au VIIe siècle".⁴⁹ Alleen moet men deze gedachte nog veel radicaler doortrekken: het culturele onderscheid tussen de Griekse, Oost-Mediterrane en Oost-Europese wereld en het Latijnse, Romeinse westen, bestaat evenzeer in de Arabische wereld.⁵⁰ Ook daar is de grens tussen het Oost- en het West-Romeinse Rijk veel meer dan een toevallige administratieve indeling geweest. Het onderscheid tussen *oost* en *west* beantwoordt in de Arabische wereld eveneens aan een diepere werkelijkheid en bleef er leven tot op de dag van vandaag.⁵¹ Laat ons dit even met de nodige argumenten omkleden.

DE NOORD-AFRIKAANSE ROMANITAS

In het oosten van het Romeinse imperium was de bevolkingsdichtheid veel groter dan in het westen; de geldeconomie was er sterker ontwikkeld en de kanselarij kon er vertrouwen op een massa hooggeschoolden.⁵² Het nog dun bevolkte West-Afrika daarentegen werd tijdens de Romeinse overheersing gestaag op-

48. Braudel, *Méditerranée*, p. 159.

49. Braudel, *Méditerranée*, pp. 160-161. Terrasse, *Maroc*, pp. 45-47, heeft wel de stelling weerlegd van Gautier, *Maghreb*, pp. 103-104, 131, als zou de snelle opmars van de islam in de Maghreb verklaard moeten worden vanuit het Semitische substraat dat er sinds de Carthaagse aanwezigheid de basis zou hebben gevormd van de cultuur.

50. Ook Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 218, drukt zich voorzichtig in die zin uit: "in the Eastern countries they (i.e. the Arabs) assumed the Hellenistic-Oriental civilization, and in the Western they entered into the Latin heritage, though this proved of much smaller importance."

51. Cf. Gautier, *Maghreb*, p. 130: "ce duel passionnant entre les influences orientales et occidentales qui fait le fond de l'histoire maugrebine".

52. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain 3. Le Bas-Empire (284-395)*, Parijs 1974, p. 203.

gevuld met horden inwijkelingen. Reeds keizer Augustus had in Mauretanië stukken land toebedeeld aan veteranen.⁵³ Al deze nieuwkomers dreven de oorspronkelijke bevolking weg van de kusten.⁵⁴ Dit zou enerzijds leiden tot het fenomeen van de "renomadisatie" van de oorspronkelijke bevolking;⁵⁵ anderzijds was aan het einde *Africa* wellicht meer geromaniseerd dan bijvoorbeeld Spanje.⁵⁶

Zoals overal in het West-Romeinse rijk, was ook in Noord-Afrika de romanisatie langs geheel andere krijtlijnen verlopen dan in het oosten.⁵⁷ De kerk is er de eerste echt Latijnse geweest⁵⁸ (in Rome is de liturgie heel lang Grieks gebleven)⁵⁹ en *Africa* onderhoudt intense handelscontacten met Gallië en Italië. Als één van de belangrijke 'graanschuren' van Rome,⁶⁰ was het gebied economisch in hoge mate op het westen gericht, wat eigenlijk al geïllustreerd wordt door het Punische verhaal van Hanno de Zeevaarder, die het waagde de zuilen van Heracles voorbij te zeilen om de oceaan te verkennen, een geschiedenis die Carcopino niet helemaal ten onrechte "l'acte de naissance de l'histoire marocaine" heeft genoemd.⁶¹ Toen de Feniciërs in de "Far West" handelsposten gingen inrichten, hebben zij aan beide zijden van de straat van Gibraltar twee steden gesticht, Lixs (*Lixus*) en *Gades*, "comme deux ouvrages symétriques d'un seul et même plan d'ensemble, (...) comme deux stations complémentaires l'une de l'autre."⁶² Toen al maakten Spanje en Noord-Afrika blijkbaar deel uit van éénzelfde project. Maar zoals de Fenicische en Griekse kolonies slechts een beperkte omvang hadden en dus een beperkte

53. Carcopino, *Maroc*, p. 30; Terrasse, *Maroc*, pp. 62-63.

54. Gautier, *Maghreb*, p. 162; Laroui, *Maghreb*, p. 62.

55. Laroui, *Maghreb*, p. 63.

56. Laroui, *Maghreb*, p. 47.

57. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain 2. La crise de l'Empire*, Parijs 1974, p. 95. Zo moet bijvoorbeeld Augustinus toegeven dat hij maar matig Grieks kende.

58. Petit, *Crise de l'Empire*, pp. 247-248; Carcopino, *Maroc*, pp. 294, 298. De christianisering nam zelfs een nieuw élan in die gebieden die door de Romeinen werden opgegeven en waar de Berbers autonoom werden.

59. O.m. onder invloed van Griekse en Syrische pausen, J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Wenen 1952³, vol. 1, p. 97; vol. 2, p. 415. Cf. Pirenne, *Mahomet*, pp. 160-161.

60. Laroui, *Maghreb*, p. 37: "l'Afrique (...) n'intéressa les Romains qu'en tant que productrice de blé (...); personne ne doute qu'il s'agit d'une pure exploitation qui laissait aux Africains à peine de quoi subsister."

61. Carcopino, *Maroc*, p. 75, gecit. J.-L. Miège, *Le Maroc (Que sais-je?)*, Parijs 1986⁷, p. 21 (zie evenwel de kritische bedenkingen bij de interpretatie van Carcopino in Laroui, *Maghreb*, p. 43).

62. Carcopino, *Maroc*, p. 51, 52; Terrasse, *Maroc*, p. 41.

impact op de oorspronkelijke bevolking,⁶³ zo wijst alles erop dat ook de romanisatie maar in beperkte mate de Berberse bevolking in het achterland bereikte;⁶⁴ zij vertoonde bovendien steeds weer de neiging op zichzelf terug te plooiën.⁶⁵

Dit verklaart meteen de driedeling die de Berberse volksge-meenschap doorheen de hele geschiedenis heeft gekenmerkt. Terwijl een kleine minderheid zich liet romaniseren (de *Getuli* van de klassieke bronnen), waren de veel talrijker *Numidi* Berbers die als onderworpenen bleven leven en arbeiden binnen de *limes*, terwijl met de *Mauri* ten slotte de Berberstammen worden bedoeld die zich ophielden buiten het Romeinse Rijk.⁶⁶ Evenzo werd de grote massa van de Berbers in de islamitische tijd geleidelijk – hoewel nooit volkomen – gearabiseerd,⁶⁷ zodat een auteur als Ibn Ḥaldūn een onderscheid kon maken tussen drie categorieën van Berbers (precies zoals de *Getuli*, de *Numidi* en de *Mauri*): te weten de *Zanāta*, *Ṣinhāga* en *Maṣmūda*.⁶⁸ Alleen zo kan men verklaren waarom volgens Ibn Ḥaldūn de Umayyaden aan de macht konden blijven in Spanje dankzij de steun van de *Zanāta*, terwijl de Almohaden er uiteindelijk in slaagden om hen van de troon te stoten dankzij de *Ṣinhāga* (van wie hij zegt dat zij hun clangeest⁶⁹ verloren hadden in de periode van de vijfde tot de elfde eeuw), die op hun beurt van de macht werden verdreven door de *Lamtūna*⁷⁰ – in werkelijkheid een coalitie van stammen rond de *Masmūda*.⁷¹ Eens te meer blijkt hier dus de grote continuïteit tussen de Romeinse oudheid en de islamitische periode.

Dit helpt ons beter te verstaan wat er in de antieke bronnen bedoeld wordt, wanneer zij verslaan hoe *Mauri* regelmatig de Romeinse steden teisterden en de Romeinse aanwezigheid verzwakten, nog vóór de invallen van de Vandalen. Meermaals sloeg de

63. G. Yver, Berbères, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1209; Terrasse, *Maroc*, pp. 43-46; Laroui, *Maghreb*, p. 44.

64. H.J. Diesner, Afrika und Rom in der Zeit des Dominats, in: Id., *Afrika und Rom in der Antike*, Halle 1968, pp. 89-117; Petit, *Bas-Empire*, pp. 192-193; Laroui, *Maghreb*, pp. 47-48.

65. "... dans l'attente de repasser le *limes*" — Laroui, *Maghreb*, p. 64.

66. Carcopino, *Maroc*, p. 22; Laroui, *Maghreb*, p. 62; M. Barrucand & A. Bednorz, *Maurische Architektur in Andalusien*, Köln 1992, p. 18.

67. Gautier, *Maghreb*, p. 329; Laroui, *Maghreb*, pp. 178, 198.

68. Dit te hebben opgemerkt is één van de grote verdiensten van Laroui, *Maghreb*, pp. 63, 121-122.

69. Ibn Ḥaldūn, *Muqaddīma*, Bulāq (= Beiroet 1988), p. 122: '*aṣidahum* moet worden verbeterd in '*aṣiratahum*'; V. Monteil, *Ibn Khaldūn, Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddīma)*, Beiroet 1967, 1, p. 305.

70. Ibn Ḥaldūn, *Muqaddīma*, pp. 122-123; Monteil, *Ibn Khaldūn*, pp. 306-307.

71. Laroui, *Maghreb*, p. 153.

opstand over op het naburige Spanje⁷² en de Romeinen moesten er dikwijls vrede mee nemen de lokale stamhoofden tot *praefecti* te benoemen.⁷³ In Marokko konden de Romeinen nooit diep doordringen en hun invloed bleef er beperkt,⁷⁴ precies zoals de romanisatie maar met mondjesmaat het binnenland van Spanje bereikte.⁷⁵ Merkwaardig is wel dat deze provincie, die luisterde naar de naam *Mauretania Tingitana*, ten gevolge van de hervormingen van keizer Diocletianus bij het diocees *Hispania* werd ingedeeld (waarbij de *praefectus praetorio* van het diocees resideerde in *Tingi/Tanger*), niet alleen omdat de dreiging van de Berbers het van de rest van Noord-Afrika afsneed,⁷⁶ maar ook wegens geografische factoren. Daarom lijkt de Romeinse provinciale indeling wel een voorafspiegeling van de rijken van de Almoraviden en de Almohaden, zovele eeuwen later. Marokko is immers als een "vaste amphithéâtre tourné vers l'ouest"⁷⁷ en niet voor niets spreekt men in het Arabisch over de *Ġazīrat al-Mağrib*, "het eiland van de Maghreb", "cette île énorme battue des flots et des sables qu'est l'Afrique du Nord".⁷⁸ Die onmetelijke Sahara, nog onherbergzamer dan de wispelturige wateren van de zee, kon de mens alleen maar met behulp van woestijnschepen bedwingen: de machtige dromedarissen, die er pas onder impuls van de Romeinen hun intrede hadden gedaan.⁷⁹

Zo zien we hoe telkens weer de geschiedenis zich herhaalt en diep vanuit het Berberse binnenland stammen machtig worden "dans l'attente de repasser les limes",⁸⁰ om vervolgens aan een grootse opmars te beginnen. De Romeinen hebben daartegen al een eeuwige strijd geleverd, maar evenzo maakten de Idrisiden zich met hun Berberlegers reeds aan het einde van de achtste eeuw los van de kaliefen en stichtten een rijkje rond hun nieuwe hoofdstad Fez.⁸¹ Vervolgens lukte het de Fatimiden om er tijdens

72. Carcopino, *Maroc*, p. 270.

73. Yver, *Berbères*, p. 1209.

74. G. Yver, *al-Mağrib*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 5, Leiden 1986², p. 1178.

75. Petit, *Bas-Empire*, p. 191.

76. Gautier, *Maghreb*, p. 280; Carcopino, *Maroc*, pp. 15, 278-279, ook de bisschop had zijn zetel in Tanger tot in de achtste eeuw (*ibid.*, p. 289); Terrasse, *Maroc*, pp. 5, 52-53; Laroui, *Maghreb*, p. 36.

77. Miège, *Maroc*, p. 4.

78. Carcopino, *Maroc*, p. 26; Gautier, *Maghreb*, pp. 9, 133, cf. Laroui, *Maghreb*, p. 13 ("l'idée du Maghreb").

79. Gautier, *Maghreb*, pp. 168-189.

80. Laroui, *Maghreb*, p. 64. Dat het land eerder naar binnen gekeerd is, heeft ook geografische oorzaken (cf. Terrasse, *Maroc*, pp. 6, 10); de belangrijke historische steden van Marokko zijn dan ook diep in het binnenland gelegen.

81. Terrasse, *Maroc*, p. 112; Laroui, *Maghreb*, p. 106.

de tiende eeuw een uitvalsbasis te verwerven dankzij de steun van de *Kutāma*-stam.⁸² Afkomstig uit het verre Salamiya in Syrië, zouden de Fatimiden de enigen worden uit de geschiedenis van de Maghreb die hun aandacht vervolgens op het oosten hebben gericht door Egypte te veroveren.⁸³ Alle andere krijgsheren en in de allereerste plaats de dynastieën die in Andalusië een wereldberoemd architecturaal erfgoed hebben nagelaten – de Almoraviden in de elfde eeuw en vervolgens de Almohaden in de twaalfde – zijn afkomstig uit het Berberse gebied en bleven hun westerse, Maghrebijnse origine trouw.⁸⁴

Vooral op religieus vlak komt de Berberse afkeer van vreemde overheersers tot uiting. Dat was blijkbaar al het geval tegenover de Romeinen. Zo heeft de Donatistische ketterij, die principieel de heropname afwees van de *lapsi* (christenen die tijdens de vervolgingen afvallig waren geworden en die dus trouw aan het Romeinse gezag hadden verkozen boven hun godsdienstige overtuiging) geleid tot een donatistenstrijd die op virulente wijze werd gevoerd en in bloed werd gesmoord. Men heeft erin een onderhuids verzet herkend van de Berberse massa's tegen de Romeinse, officiële versie van het christendom.⁸⁵ Afrikaanse christenen zoals Tertullianus (zeker vanaf zijn overgang naar de Montanisten) en Cyprianus staan eveneens bekend om hun oppositie tegen de bisschop van Rome.⁸⁶ De vraag of één van de grootste Latijnse kerkvaders, Augustinus, van Berberse afkomst was, leidt nog steeds tot passionele debatten in Europa én in de Maghreb-landen zelf.⁸⁷ Ook al zijn er weinig redenen om aan deze origine te twijfelen, toch was hij geheel gelatiniseerd, want hij vertelt zelf dat hij een tolk nodig had om met Berberse christenen te praten.⁸⁸ Volgens sommigen zouden ook de joden in de Maghreb, die vooral in Ma-

82. Gautier, *Maghreb*, pp. 26, 89, 278-279; Terrasse, *Maroc*, p. 139; Laroui, *Maghreb*, pp. 124-125.

83. Terrasse, *Maroc*, p. 141: "Les Fatimides: dynastie étrangère à visées orientales"; Laroui, *Maghreb*, p. 126; F. Daftary, *A short history of the Ismailis*, Edinburg 1998, pp. 69-75.

84. Terrasse, *Maroc*, pp. 217, 239; Barrucand & Bednorz, *Maurische Architektur*, p. 153: "Das Zentrum der Almohadenmacht war und blieb Marokko".

85. Gautier, *Maghreb*, pp. 110-114, 233, 238; Yver, *Berbères*, p. 1209; Laroui, *Maghreb*, pp. 40, 84, 88, 96.

86. Petit, *Crise de l'Empire*, pp. 247-248; J. Daniélou, *L'Église des premiers temps, des origines à la fin du IIIe siècle*, Paris 1985, p. 209, 215; Laroui, *Maghreb*, p. 40.

87. H.-I. Marrou, *Saint Augustin et l'augustinisme* (Maîtres spirituels), Bourges 1955, p. 11; Laroui, *Maghreb*, p. 40; De Smet & Van Reeth, *Islam*, p. 82.

88. Aug., *Epist.* 66, 2; Gautier, *Maghreb*, p. 110. Uit een hele reeks vermeldingen blijkt nochtans ook de warme aandacht van de kerkvader voor zijn "Punische" gelovigen en hun taal en cultuur; zo beveelt hij o.m. een kandidaat-bisschop aan *qui et punica lingua esset instructus* (*ibid.*, p. 109).

rokko nog steeds talrijk aanwezig zijn, op dergelijke opstandige en bekeerde Berberse stammen kunnen teruggaan.⁸⁹ Feit is alleszins dat er van het christendom – verzwakt door de interne strijd van Romeinen tegen Berbers – in de hele Maghreb omzeggens niets is overgebleven, dit in schril contrast met Egypte en de hele Levant, waar zij een talrijke minderheid bleven vormen tot op heden.⁹⁰ Ook daarin verschilt het islamitische oosten grondig van het westen. De enige definitief geslaagde kruistocht – de Reconquista – zit daar ongetwijfeld voor iets tussen, doordat hij godsdienstig homogene gebieden deed ontstaan.

DE MAGHREB: HET 'OOSTEN'?

Maar, zal men zeggen, op het ogenblik dat de islam verscheen, geraakte de Maghreb toen niet onherroepelijk in de maalstroom van de oriënt, met een definitieve breuk met zijn cultureel verleden tot gevolg? Spontaan zal bijna iedereen deze eerste indruk beamen.

Hoewel er natuurlijk niet kan getwijfeld worden aan de grote veranderingen die islamisering en geleidelijke arabisering met zich brachten, toch bleven westerse karakteristieken, in schril contrast met de oosterse wereld, overeind, langs deze zijde van de grens van het West-Romeinse rijk. In onze Europese ogen, die de islamwereld waarnemen als een massief blok, zijn deze specifieke kenmerken op het eerste gezicht niet zo duidelijk. De islamwereld zelf doet er ook alles aan om de eenheid van de *umma*, van de religieuze gemeenschap over de hele islamwereld, met de lippen te belijden. Maar wanneer men dieper graaft, door het gevoel van exotisme heen, komt weldra dit onderscheid van de Maghreb aan de oppervlakte. Aanvankelijk waren de culturele verschuivingen na de islamitische verovering zelfs nauwelijks merkbaar en was er een grote culturele continuïteit.⁹¹

89. Basset-[Pellat], *Berbères*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1213, cf. Laroui, *Maghreb*, p. 73.

90. H.-I. Marrou, *L'Église de l'Antiquité tardive (303-604)*, Parijs 1985, p. 34; Petit, *Bas-Empire*, p. 192; Gautier, *Maghreb*, p. 131; Terrasse, *Maroc*, pp. 89, 201; Laroui, *Maghreb*, pp. 82, 84, 103. Een element van verklaring voor het verdwijnen van het christendom in de Maghreb zou kunnen zijn, dat talrijke christenen vanuit *Africa* naar Spanje en de eilanden van de westelijke Middellandse Zee zijn uitgeweken (Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 16). Vroeg-middeleeuwse kerken op o.m. Sardinië en Corsica, die qua stijl erg aansluiten bij laat-antieke kerken in Tunesië, lijken hiervan te getuigen.

91. Gautier, *Maghreb*, p. 223; Laroui, *Maghreb*, p. 83.

Talrijk zijn om te beginnen de Berberse heidense gebruiken die vele eeuwen lang en dikwijls tot op vandaag bewaard zijn gebleven. Zo vertoont het aanschijn van de islam in de Maghreb vele particularismen:⁹² denken we maar aan vele uitingen van volksgeloof en aan de verering van Maraboets, die oude Berberse en heidense tradities voortzetten, tovenarij en vormen van animisme inclus.⁹³

De islamisering heeft er vele eeuwen in beslag genomen – het aandeel van de Arabische invallers in de totale bevolking van de Maghreb bleef overigens verwaarloosbaar klein; zij vestigden zich hoofdzakelijk in Tunesië, rond Kairouan⁹⁴ – en juist zoals velen zich in de late oudheid hadden afgewend van de officiële kerk en zich bekenden tot de donatistische revolutie, zo sloot ook een groot deel van de Berbers zich voor lange tijd aan bij de heterodoxe beweging van de harigieten, die het gezag van de kalief weigerden te erkennen.⁹⁵ Terecht heeft Gautier besloten: “l’œuvre du kharedjisme a été immense, (...) un tournant de l’histoire. (...) On n’y reverra plus jamais les émirs levantins, généraux et fonctionnaires du kalife (...). Le kharedjisme a rendu le Maghreb à lui-même. Du conquérant arabe, il ne garde que la religion, c’est-à-dire la civilisation”⁹⁶ (al is dat laatste zelfs al iets te veel gezegd). Zo heeft de Maghreb door de eeuwen heen veel van zijn eigenheid kunnen bewaren, want ook de Ottomanen zijn er nooit in geslaagd Marokko te veroveren, zodat de Turkse invloed er bijna onbestaande is: “dès l’origine, l’Occident élaborait ses formes propres de civilisation musulmane.”⁹⁷

92. Terrasse, *Maroc*, p. 202; Basset-[Pellat], *Berbères*, p. 1213; Yver, *al-Maghrib*, p. 1179.

93. E. Douffé, *En tribu*, Parijs 1914, pp. 224-225, 318-319; Issachar ben-Ami, *Culte des saints et pèlerinages judéo-musulmans au Maroc* (Collection Judaïsme en terre d’Islam 5), Parijs 1990, pp. 110, 111, 127-129; Terrasse, *Maroc*, p. 18: “... des restes d’un très vieil animisme agraire qui, en s’adaptant aux religions importées, a réussi à subsister.” Omgekeerd verklaart dit alles waarom de fundamentalistische, salafitische beweging zich in Tunesië, Marokko en vooral in Algerije zo heftig tegen de verering van Maraboets keert, cf. E. Weber, *L’Islam sunnite contemporain* (Fils d’Abraham), Turnhout 2001, pp. 154-157.

94. Terrasse, *Maroc*, pp. 90-91, 198.

95. Basset-[Pellat], *Berbères*, p. 1213; Gautier, *Maghreb*, pp. 261-264; Miège, *Maroc*, p. 23; Carcopino, *Maroc*, p. 299; Terrasse, *Maroc*, pp. 97-99; Laroui, *Maghreb*, pp. 84, 88, 96; J. Thiry, *Le Sahara libyen dans l’Afrique du nord médiévale* (OLA 72), Leuven 1995, pp. 117, 131, 143-144; M. Talbi, The Omeiad policy towards the Maghrib, a sinuous and winding policy (The remote origins of some problems confronting the Maghrib at the present time), in: A. Pelliteri & G. Montaina, *Azhâr. Studi arabo-islamici in memoria di Umberto Rizzitano* (1913-1980), Palermo 1995, p. 234.

96. Gautier, *Maghreb*, p. 309, die voorts de grote veldslagen waarmee de harigieten hun onafhankelijkheid verwierven op één lijn stelt met de slag van Poitiers (zie ook hoger nota 24); het élan van de Arabieren in het westen was ermee gebroken. Vgl. verder nota 113.

97. Gautier, *Maghreb*, p. 396; Terrasse, *Maroc*, p. 103.

De gehele Maghreb bekende zich bovendien tot de *malikiëtische* rechtsschool, die met haar grotere waardering voor het persoonlijke oordeel en voor de billijkheid misschien wel veel beter aansloot bij het Romeinse aanvoelen van het recht en van de jurisprudentie dan de rigoristische rechtsregels die in de oosterse rechtsscholen worden gehanteerd.⁹⁸

Het eigen karakter van de Maghreb komt eveneens tot uiting in het dagelijkse leven. Zo vertoont de kleding er een opvallende continuïteit met de oudheid.⁹⁹ De beroemde Italiaanse *pasta* had misschien de Romeinse *tracta* als voorloper,¹⁰⁰ maar alleszins is de Noord-Afrikaanse *kuskus* – waarschijnlijk een Berbers woord¹⁰¹ – daarvan niet meer dan een variant. Niet alleen heeft de *ḥammām* in Afrika het meest de kenmerken van Romeinse thermen bewaard (en hier leeft in het algemeen een Romeins gebruik verder dat bij ons in het Westen geheel verloren is gegaan!),¹⁰² ook in de gewone huizenbouw zetten de Berbers tot op vandaag Romeinse bouwplannen verder, compleet met *impluvia* en *villae* met torens en binnenplaats, alsook *castra* (geberberiseerd tot *qasr* en gearabiseerd tot *qasr*) en *castella*.¹⁰³ Overigens vertoont de Andalusische kunst eigen kenmerken en vormt zij vanaf de elfde eeuw een eenheid met die van de Maghreb, waarbij Arabische, Spaanse en Berberse elementen elkaar doordringen.¹⁰⁴

Ook door hun taal onderscheiden de Berbers zich van de rest van de Arabische wereld. Al kampen we hier met een ten dele onopgelost probleem, toch is er een groeiende eensgezindheid om het Berbers met de hamito-semitische taalgroep te verbinden.¹⁰⁵ Niettemin zijn er een aantal onverklaarde verbanden met de Indo-

98. Zie G. Kettermann, *Atlas zur Geschichte des Islam*, Darmstadt 2001, pp. 45-46; Gautier, *Maghreb*, p. 122; Laroui, *Maghreb*, p. 121: "l'adoption du malikisme a préparé à long terme l'autonomie et l'unité morale de tout le Nord africain."

99. Gautier, *Maghreb*, p. 123, die de Romeinse *paenula* vergelijkt met de *burnus*.

100. De afleiding van de antieke *tracta* is fel bediscussieerd, J. & J. Solomon, *Ancient Roman feasts and recipes*, Miami 1977, p. 101.

101. A. Cour & Ch. Pellat, *Kuskusū*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 5, Leiden 1986², p. 531. Het is niet onwaarschijnlijk dat het product om praktische redenen werd uitgevonden in de woestijn (makkelijk transporteerbaar en bederft niet).

102. De openvolging van koude, lauwe en hete ruimte bleef er bewaard, J. Sourdel-Thomine, *ḥammām*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 3, Leiden 1971², pp. 144-145.

103. Terrasse, *Maroc*, pp. 70-71.

104. Barrucand & Bednorz, *Maurische Architektur*, pp. 18, 143, 153. Het mag volstaan hier te verwijzen naar de Sa'diëtische graven in Marrakech uit de zestiende eeuw, die algemeen beschouwd worden als een toppunt van Spaans-Moorse bouwkunst in Marokko (vooral de zaal der twaalf zuilen).

105. M. Cohen, *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*, Parijs 1947; Terrasse, *Maroc*, p. 18; L. Galand, *Berbères*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1216.

Europese talen,¹⁰⁶ die op een secundaire invloed kunnen wijzen. Feit is dat er in het Klassiek Arabisch nauwelijks woorden voorkomen van Latijnse oorsprong (in tegenstelling tot de talrijke Griekse leenwoorden); het Berbers daarentegen heeft een hele reeks woorden bewaard die ontleend zijn aan het Latijn uit de tijd van de Romeinse overheersing.¹⁰⁷ Zo bleven in het Berbers én in het Arabisch van Marokko de Latijnse namen bewaard van de Juliaanse kalender en in het algemeen vele termen die met de landbouw verband houden.¹⁰⁸

Verklaren deze verschillen dat de perceptie die de overige Arabieren doorheen de eeuwen van de Maghrebijnse bevolking hebben, steeds bepaald negatief is geweest? Zoals Daniel De Smet onlangs heeft aangetoond, steunden Arabische schrijvers op de klimaatsleer van Aristoteles en Ptolemaeus en de ermee verbonden rassenkunde om de Berbers op één lijn te stellen met de *Zanġ*, de zwarte volkeren van Afrika; daarbij schrijven zij hun een uiterste graad van barbaarsheid en onderontwikkeling toe (hoe ongeërgemd dit ook is, aangezien de Berbers dezelfde klimaatsgordel bewonen als de Arabieren).¹⁰⁹ Eenzelfde cesuur spreekt volgens Arabische geografen uit de term *Ifriqiya*, het Arabisch voor *Africa* (allereerst Romeins *Africa*, d.i. Tunesië). De – misschien wel correcte – etymologie die zij geven, leidt het woord af van *frq*, “afscheiden”, “omdat zij gescheiden leven van Egypte”¹¹⁰.

DE MOREN EN EUROPA

Wanneer we dan de Noord-Afrikaanse geschiedenis overschouwen, is het opvallend hoezeer deze landen voortdurend op West-Europa waren gericht. Zoals de Engelse koningen steeds

106. Lahcen Oulhaj, *Grammaire du Tamazight*, Rabat 2000, pp. 14, 69, 95.

107. Carcopino, *Maroc*, p. 40.

108. Terrasse, *Maroc*, p. 70.

109. D. De Smet, Les climats du monde et l'inégalité des races humaines. Une approche ismaélienne, *Acta Orientalia Belgica* 16, 2002, pp. 74, 78. Thiry, *Sahara*, p. 125, maakt melding van de klacht dat de Berbers altijd in de eerste gelederen werden opgesteld, maar geen aandeel kregen in de oorlogsbuit; verder citeert hij (p. 141) de uitspraak van Ḥassān b. an-Nu'mān: “Door hun onwetendheid en hun talrijkheid lijken de Berbers op kuddedieren” (Ibn 'Iḍārī, *Al-bayān al-muġrib fī aḥbār al-Andalus wa l-Maġrib*, ed. G.S. Colin & E. Lévi-Provençal, Beiroet 1967, 1, p. 36); ook Talbi, *The Omeyad policy*, pp. 231-232, citeert een reeks *ḥadiṯ*'s, waaruit een diep misprijzen blijkt voor de Berbers.

110. M. Talbi, *Ifriqiya*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 3, Leiden 1971², p. 1074; Gautier, *Maghreb*, pp. 99-100 en p. 223 voor een hierbij aansluitende, misprijzende uitspraak van de kalief 'Umar. Een geheel afwijkende – voor de Berbers positieve – interpretatie, lezen we bij Ibn Ḥaldūn (zie Talbi, *The Omeyad policy*, p. 233).

een buitengewone interesse voor Frankrijk hebben gehad, zo zijn de politieke ambities van Marokko altijd veel meer naar Spanje en ook wel naar Frankrijk uitgegaan, dan naar het oosten.¹¹¹ Komt dit doordat de Berberse dynastieën machtig zijn geworden samen met de nieuwe Europese staten¹¹² en met hen verwickeld raakten in de strijd om het Iberische schiereiland? Of is het omdat de Berbers, hoewel geïslamiseerd, in de radicale hariġietische beweging (de *ṣufrīya*), een middel zagen om zich van het kalifale juk te ontdoen en zich sindsdien van de Arabieren hebben afgekeerd?¹¹³ Alleszins scheurde het Umayyadische emiraat van Cordoba zich vanaf het begin af van de oosterse Abbasiden-dynastie en vormde er vanaf 929 onder 'Abd ar-Raḥmān III het autonome kalifaat van Andalusië,¹¹⁴ terwijl ongeveer gelijktijdig in Noord-Afrika onder de Idrisiden,¹¹⁵ en vervolgens ook in Ifriqiya onder de Aġlabiden staten ontstonden die in de praktijk geheel onafhankelijk waren.¹¹⁶ In de gloriëtijd van de Almoraviden en de Almohaden, maar ook nog onder de Meriniden, heeft Marokko met Spanje steeds een politieke eenheid gevormd.¹¹⁷ De Almoravidische en Almohadische bewegingen wortelden daarenboven in het land van de Berbers: telkens weer werden nieuwe, opkomende heersers in de Maghreb voor de keuze gesteld tussen expansie naar het oosten of naar Andalusië; telkens weer hebben zij blijkbaar voor dit laatste gekozen.¹¹⁸

Toen de rollen werden omgekeerd, gingen Portugal en Spanje Marokkaanse havens bezetten.¹¹⁹ Er ontstond een rivaliteit met de controle over de westelijke Middellandse Zee als inzet.¹²⁰ Nog vóór het doek over het islamitische Granada definitief gevallen was, vluchtten ontelbare Andalusiërs de straat van Gibraltar over en vestigden zich in de Maghrebijnse steden in eigen wijken, waar

111. Miège, *Maroc*, pp. 29-35; Laroui, *Maghreb*, p. 145.

112. Aldus Laroui, *Maghreb*, p. 147.

113. Aldus Talbi, *The Omeyad policy*, p. 237, die eraan toevoegt dat dit onafhankelijkheidsstreven van de Berbers voortleeft tot op de dag van vandaag (vgl. Terrasse, *Maroc*, p. 28 en nota 96).

114. G.E. von Grunebaum, *Der Islam in seiner klassischen Epoche*, Zürich 1966, pp. 167-168.

115. Laroui, *Maghreb*, pp. 106-107.

116. Laroui, *Maghreb*, p. 111.

117. Terrasse, *Maroc*, p. 251.

118. Terrasse, *Maroc*, p. 230; Laroui, *Maghreb*, pp. 152, 155, 169.

119. Laroui, *Maghreb*, pp. 118-119.

120. Laroui, *Maghreb*, pp. 206, 216, 246.

zij ten dele hun tradities verderzetten.¹²¹ Ten slotte traden Frankrijk en Spanje als koloniale mogendheden op; aan de vooravond van de onafhankelijkheid woonden in Marokko meer dan een half miljoen Spanjaarden en Fransen.¹²² Na de decolonisatie ging zoals bekend de bevolkingsstroom onder de vorm van gastarbeiders in de omgekeerde richting.

Zo heeft er tussen de westelijke islamwereld en Europa een voortdurende uitwisseling bestaan. Daarvan is de contactname met het Arabische denken van Avicenna en Averroës aan de vooravond van de scholastiek het meest glorieuze moment. Maar denkt men er wel aan dat deze bevruchting van de Europese cultuur door de islam uitsluitend een *westerse* aangelegenheid is geweest, met name in Spanje (en te beginnen met Toledo¹²³), in Zuid-Frankrijk ook, in Zuid-Italië en Sicilië? In de oosterse christelijke wereld is er niets dat aan deze beweging beantwoordt. Daar bleef het dogmatische denken altijd wars van dit (avicenniaanse en scholastische) aristotelisme, sinds laat-antieke dwalingen zoals die van Johannes Philoponus er de gevaren van deden inzien en sinds de sluiting van de Academie door Justinianus; want de keizer wilde precies dergelijke theologische tendenzen een halt toeroepen. Dankzij de vertaalactiviteit vanuit het Arabisch naar het Latijn, weldra gevolgd door de herontdekking van de oorspronkelijke Griekse teksten in Byzantijnse bibliotheken, beschouwen wij onszelf in het voetspoor van de renaissance als de enige ware erfgenamen van Plato en Aristoteles. Omgekeerd is volgens Brague de Arabische civilisatie 'anti-klassiek', omdat zij er zich toe beperkt heeft de Griekse auteurs te vertalen en vervolgens het origineel te veronachtzamen.¹²⁴

121. Gautier, *Maghreb*, pp. 408-409; Laroui, *Maghreb*, pp. 223-224, die ook op de negatieve aspecten en gevolgen van deze inwijking wijst (de talenten van deze Andalusiërs werden onvoldoende benut; zij werden vooral kleine neringdoeners in de bazaar).

122. Miège, *Maroc*, p. 54.

123. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 430, 466 n. 75.

124. Brague, *Europe*, pp. 162-163, merkt enigszins schalks op: "L'islam a (...) avalé la carotte qui le faisait avancer." Paradoxaal is wel dat Brague enerzijds de lof bazuïnt over het Europese gevoel voor alteriteit, maar tegelijk de waarde van de Arabische cultuur schromelijk vertekent. Misschien werpt men in West-Europa het origineel ("la coquille", Brague, p. 135) dan wel niet weg, maar men acht de eigen inkleuring die men eraan geeft zo superieur dat zij al het andere in de schaduw stelt, zodat men veilig de navelstreng kan afbinden en doorknippen. Voor de islamcultuur blijft er dan enkel maar een geringschattend onbegrip over, zoals bij Gautier, *Maghreb*, p. 183: "Sous la domination des Arabes, les vieux foyers de civilisation préislamique, comme la Chaldée, la Sicile ou l'Andalousie, ont pu se réveiller un instant. Mais c'est un phénomène dont on éprouve le besoin de chercher l'explication, tant il étonne!"

BESLUIT: EEN EUROPESE ROEPING

Toch was de Arabische cultuur veel meer dan een doorgeefluik.¹²⁵ Ratzinger beschrijft zeer mooi hoe Europa zijn geschiedenis heeft geplaatst in een theologisch perspectief, door aan de hand van het Bijbelboek *Daniel* een leer uit te werken over de successie van de wereldrijken, waarbij het Romeinse Rijk het ultieme en blijvende van de hele geschiedenis zou zijn, vereenzelvigd met het rijk van Karel de Grote. Het Romeinse imperium wordt een eschatologisch project, ingeschreven in de heilseconomie.¹²⁶

Dit kan zo zijn, maar verliest men hierbij niet uit het oog dat deze apocalyptische traditie betreffende de voorspellingen van *Daniel* uit Syrië afkomstig is? Daar hadden christenen uit de beginjaren van de islam een apocalyps ontworpen (de zogenaamde Pseudo-Methodius), die via Constantinopel in Sicilië belandde en er talloze malen bewerkt werd volgens de wisselende politieke omstandigheden, om ten slotte in haar Latijnse versie mee de basis te leggen voor de kruistochten.¹²⁷ De leer over de successie van de Rijken is in dialoog met het oosten tot stand gekomen. De voortdurende interactie en dialectiek tussen oost en west, waarvan iemand als Pirenne zich te weinig rekenschap gaf omdat hij de oosterse bronnen niet las, is juist een wezenskenmerk voor onze Europese cultuur.¹²⁸ Daarom zou het dwaas zijn één van beide wortels van onze westerse cultuur – de klassieke, Grieks-Romeinse en anderzijds de Semitische – te willen afknippen of verdonkermanen. Europa kan maar *anders* zijn, voor zover er ook een *ander* is. Europa kan maar zichzelf zijn, ‘westers’ in de fundamentele, ik zou haast zeggen etymologische zin, in zoverre er

125. Dat zegt zelfs Brague, *Europe*, p. 107, ondanks alles; cf. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 430.

126. Heel de middeleeuwen, met inbegrip van de kruistochten, zullen zich aan deze ideologie spiegelen, maar ook de vaders van het moderne Europa hebben zich door het model van Karel de Grote laten inspireren. Inderdaad hebben middeleeuwse apocalypsen als deze van Adso (het personage van ‘De Naam van de Roos’ van Eco) en de Sibillijnse orakels hun theorie over de successie van de wereldrijken aan de hand van de *Civitas Dei* van Augustinus op Rome en op het westen toegepast; vgl. ook Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 81-82; Genicot, *Lignes de faïte*, pp. 46, 80-81, 274.

127. Aan deze kwestie hebben we een reeks artikelen gewijd (zie o.m. The Paradise and the City, in: D.A. Agius & I.R. Netton, *Across the Mediterranean Frontiers*, Leeds-Turnhout 1997, pp. 235-253; Al-Qumâma et le Qâ'im de 400 H., in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras* (OLA 83) Leuven 1998, pp. 171-190); de basisstudie voor de traditie van Ps.-Daniel-apocalypsen is het postuum uitgegeven meesterwerk van de Amerikaanse geleerde P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley & Los Angeles 1985.

128. Zij is het eigenlijk ook, zoals we gezien hebben, voor de landen van de Maghreb.

een 'oosten' is, in zoverre Europa tevens een mythische broer Kadmos heeft. Eerst daardoor wordt de Europese cultuur relatief: gerelateerd aan en gericht op de rest van de wereld. Daarzonder is geen dialoog mogelijk, geen vooruitgang, geen (her)ontdekking van zichzelf. Nochtans is juist een dergelijke confrontatie met ons tegendeel volgens Brague – en geheel terecht – steeds de motor van onze cultuur geweest. Alleen zo leert men de relativiteit (h)erkennen van de Romeinse cultuur waarin wij geboren zijn, voorwaarde tot een waar universeel humanisme. Misschien worden we pas dan in de volle betekenis 'Romein'¹²⁹: niet teruggeplooid op onszelf, maar open op de wereld.

Wij die leven op een scheidingslijn tussen twee grote cultuurgebieden – het Latijnse en het Germaanse¹³⁰ – en die vanouds met onze havens gericht staan op de zeeën, dienen daarvan de voortrekkers te zijn.

129. "Dire que nous sommes romains (...) est une dépossession, non une revendication", Brague, *Europe*, p. 119.

130. Vgl. hoger, nota 20.